

Nestor Kavvadas. *Joseph Hazzaya, On Providence: Text, Translation and Introduction* [= *Texts and Studies in Eastern Christianity*, 8]. Leiden – Boston: Brill 2016, 212 с.

У 2016 році у видавництві «Бріль» у Бостоні вийшла унікальна книга – переклад твору східносирійського містика VIII ст. Йосифа Хаззаї «Про Провидіння». Автором перекладу є професор Тюбінгенського університету доктор Нестор Каввадас. Праця Каввадаса унікальна з двох причин: по-перше, твір, який він уперше переклав із сирійської на англійську мову, ще жодного разу не був опублікований навіть оригінальною мовою; щобільше, деякі дослідники вважали цей рукопис – *olim Algosh 237* – безповоротно втраченим (рукопис знаходився в бібліотеці Халдейського монастиря в Багдаді, яка частково згоріла під час війни в Іраку). По-друге, професор Каввадас не лише переклав твір Хаззаї, але й написав до свого перекладу ґрунтовну вступну статтю, де подає ціле дослідження про Йосифа Хаззаю, змальовує історично-політичний контекст його діяльності та звертає особливу увагу на богословські погляди автора, намагаючись зрозуміти їхні джерела. Переклад Нестора Каввадаса заслуговує високої оцінки, оскільки, з одного боку, перекладач сумлінно і точно передає зміст оригіналу, зокрема коли йдеться про складні богословські формулювання, а з другого – переклад звучить досить невимушено і легко сприймається. Перекладач уміло уникає складних синтаксичних конструкцій, характерних для сирійської мови, щоб подати читачеві текст, що досить природно і просто звучить англійською мовою. Окрім того, безсумнівною перевагою перекладу є примітки з посиланнями на цитати зі Святого Письма (яких, звичайно ж, немає в оригіналі), з творів Єваґрія Понтійського, Єфрема Сирина, Теодора Мопсуестійського та інших джерел християнського письменства.

Йосиф Хаззає жив у північній Месопотамії в кінці VII – на початку VIII століття. Цей період був позначений не лише жвавим розвитком богослов'я і літератури, а й надзвичайним розквітом містики на Близькому Сході, зокрема в Месопотамії, тому він увійшов в історію під назвою «золота доба сирійської містики». Главою Східно-Сирійської Церкви у той час був патріарх Тимотей I (780-823). Хоч як це парадоксально, але розквіт припав саме на той час, коли мусульманська інвазія упродовж лише декількох десятків років блискавично заповонила цілий Близький Схід та Центральну Азію. Йосифові судилося безпосередньо досвідчити як ісламізацію своєї батьківщини, так і розквіт містики, і його твір «Про Провидіння»¹ є яскравим доказом цього. У творі автор торкається і спірних богословських питань, зокрема про дві природи в Христі (с. 191), і з боєм говорить про масовий наступ нової релігії (ісламу), порівнюючи ці часи з останніми часами Антихриста,

¹ На думку Каввадаса, цей твір є останнім твором Йосифа Хаззаї.

про які говорив Христос (с. 151-153). Масовий перехід християн у мусульманство не міг залишити байдужим старця Йосифа, тому у своєму творі він говорить про апокаліптичний період і заохочує християн до витривалості й непохитної надії на Боже Провидіння, а відступників закликає до навернення у цій же надії.

Твір Йосифа Хаззаї цікавий як змістом, так і незвичною для нас екзегезою. Автор переповідає та інтерпретує події зі Старого Завіту, починаючи від сотворення, однак він читає Святе Писання немовби між рядками, бо говорить про те, що не записане у Біблії і чого неначе бракує у біблійній розповіді. Зокрема, він говорить про сотворення ангелів, про те, як ангели очікували на сотворення людини, щоби побачити Божий образ, оскільки самого Бога вони не могли бачити, докладно описує причини гріхопадіння ангелів. Цілу історію спасіння Хаззая читає через призму Божого провидіння та Божого милосердя, часто пояснюючи Старий Завіт Новим. Гріхопадіння прародичів, убивство Авеля, Вавилонська вежа – у всіх цих подіях Бог чуває над людиною та шукає її спасіння, а ангели – учні у школі Бога – повинні уважно засвоювати уроки Божого милосердя. Незважаючи на глибокі богословські істини, над якими автор закликає роздумувати своїх читачів, стиль твору залишається простим і зрозумілим, іноді він навіть захоплює та інтригує. Такий доступний спосіб богословлення був притаманний сирійській традиції та й назагал семітській ментальності.

Перший розділ вступної статті («Дата і місце») Каввадас присвячує питанню датування твору Хаззаї та огляду історично-політичного і релігійного контексту життя і творчості автора. Дослідник слушно зауважує, що свій твір Хаззая писав, ймовірно, ще перед синодом 786/790 року, на якому патріарх Тимотей I засудив учення містиків, одним із яких був Йосиф Хаззая. На таке датування вказує і настрої твору (с. 4, прим. 13), де Йосиф хоч і висловлює деякі думки немовби на свій захист перед звинуваченням у ересі, однак робить це досить стримано². Це може свідчити радше про те, що Йосиф неодноразово отримував усні «попередження» стосовно своїх богословських переконань, однак офіційної заяви на той час ще не було.

Професор Каввадас, який уже декілька років працює над писемною спадщиною Хаззаї, звертає нашу увагу на те, що у творі «Про Провидіння» Йосиф, на відміну від своїх раніших творів, часто апелює до думки Теодора Мопсуестійського – беззаперечного богословського авторитета Ассирійської Церкви, – немовби намагаючись переконати читача у своїй ортодоксійності. Про це свідчить і довша назва рецензованого твору: «Того ж старця Йосифа, бесіда про природу божественної сутності, про різницю між іпостасями

² Йдеться і про численні місця, де Йосиф звертає увагу на важливість Пресвятої Тайни Євхаристії, зокрема для анахоретів, про єдність, але незмішаність (незлитність) двох природ у Христі тощо.

Троїці та про їхні властивості; про генезу сотворення, про божественний суд та про турботу і милосердя Бога, нашого Господа; про любов, яку Він виявив розумним істотам в останні часи і про те, що Він зробив і продовжує робити для них від початку їхнього сотворення і аж до кінця світу, а також про інші теми. Нехай розумні читачі пильно дбають, щоб не нашкодити собі замість отримати користь, і нехай вони очищують свій ум від заздрості, щоб розуміти, що все, сказане нами, є правда, тому що ми ніколи не відступали від способу богословлення Божественного Екзегета³.

У другому розділі «Про Провидіння: Божа педагогіка як провідна тема Божественного Писання» Нестор Каввадас представляє ідею, яка є сюжетною лінією цілого твору Йосифа Хаззаї. Роздумуючи та коментуючи Святе Письмо, Йосиф малює образ Бога-Вчителя, Бога-Вихователя, який виховує людство, терпеливо вчить його, а те, що ми звикли називати Божими карами (наприклад, змішання мов у Вавилоні, потоп, Содом і Гоморра) є, радше, Божими виховними засобами для людства. Цікаво, що в цьому ж контексті Йосиф говорить і про апокатастазис, який є логічним завершенням Божественної турботи про світ. Каввадас наголошує на тому, що апокатастазис не був богословською новизною Хаззаї. Після Орігена в контексті Божественної педагогіки про апокатастазис говорили Теодор Мопсуестійський та Ісаак Сирина – обидва попередники Хаззаї та авторитети для нього (с. 9, прим. 33). Пекло може бути лише одним із Божественних виховних методів, але тимчасових, адже метою Божої педагогіки є спасення людства, а не його погибель. У сирійській традиції була поширена інтерпретація Біблії як школи Божої: весь сотворений світ та його історія є немовби школою, в якій навчаються ангели і люди, а Господь Бог – мудрий Педагог⁴. О шостій годині після сотворення Адама і Єви їх спокусив диявол, і це стало для ангелів причиною смутку та пригноблення, адже людина, якій вони повинні були служити, відступила від Бога. Першим уроком для ангелів стали шкіряні ризи, у які Бог зодягнув Адама і Єву після гріхопадіння. З цього ангели повинні були навчитися не знеохочуватися, а довіряти мудрому Божому провидінню і продовжувати служити людині, виявляючи подібне до Божого милосердя.

У третьому розділі «Апокаліпсис Йосифа» Каввадас зупиняється на аналізі Йосифової інтерпретації біблійної розповіді про Еноха та Іллю, які живими були взяті на небо. Ці два біблійні уривки часто зустрічаються у сирійській екзегетичній літературі. Зокрема, сирійські автори вже до Йосифа неоднора-

³ Тобто Теодора Мопсуестійського.

⁴ Метафора школи у стосунку до Божественної економії спасіння є дуже цікавою і поширеною темою у сирійській традиції, див.: A. H. Becker. *Bringing the Heavenly Academy Down to Earth: Approaches to the Imagery of Divine Pedagogy in the East Syriac Tradition // Heavenly Realms and Earthly Realities in Late Antique Religions* / ред. R. Boustan, A. Yoshiko Reed. Cambridge 2004. У творі «Про Провидіння» Йосиф Хаззаї часто використовує цю звичну для нього метафору.

зово намагалися зрозуміти різні деталі стосовно Еноха й Іллі: де перебувають ці два праведники, чи і чим харчуються, у що зодягнуті. На ці питання шукає відповідей і Йосиф у своєму творі, однак він це робить в апокаліптичному ключі. Як уже згадувалося вище, Йосиф писав свій твір у розпал ісламізації Близького Сходу, і події, очевидцем яких він був, справедливо спонукували його думати про останні часи. Доктор Каввадас влучно зауважує, що у перші десятиліття мусульманського засилля серед християнських письменників майже не звучать апокаліптичні настрої, тому Йосиф Хаззая зі своїм апокаліптичним твором «Про Провидіння» є чи не єдиним автором, який говорить у цей час про Антихриста та його панування. Хоч би як дивно це звучало, але перші десятиліття арабського панування не виглядали надто трагічними. Навпаки, подекуди християни навіть прихильно ставилися до нових володарів, воліючи мусульманську навалу замість «візантійського християнського ярма»⁵. Тому цю частину Йосифового твору можна і справді вважати його особистим розумінням ситуації, де є певні пророчі нотки. Вже в дитинстві Йосифові довелося досвідчити нову релігію: в сім років він потрапив у полон до мусульман і ті зробили з нього мусульманина. З Божого Провидіння незабаром його купив християнський господар, який хлопця охрестив, а пізніше дозволив йому вступити до монастиря. На думку Каввадаса, саме цей досвід із дитинства змушував Йосифа критично оцінювати ситуацію і не плекати хибних ілюзій.

На завершення дослідження, у четвертому розділі «Твір “Про Провидіння” та екзегетична традиція: перші спроби», професор Каввадас аналізує деякі фрагменти твору, що мають екзегетичний характер і порівнює їх з екзегезою інших сирійських авторів. Мета цього аналізу – визначити можливі джерела богословських поглядів Хаззая або вказати на їхню оригінальність. На думку Каввадаса, основні богословські ідеї та спосіб екзегези Хаззая запозичив від Теодора Мопсуестійського. Про це і сам Йосиф неодноразово нагадує своїм читачам у тексті. Окрім Теодора, Каввадас справедливо вказує на Єфрема Сирійського, Нарсая – відомого східносирійського богослова й засновника знаменитої Нісібійської школи – та Кира Едеського. Йдеться, зокрема, про екзегезу вже згадуваних уривків Святого Письма, що стосуються Еноха та Іллі, яким Хаззая присвячує багато місця. Серед джерел богословської думки Хаззая Нестор Каввадас не згадує Євагрія Понтійського, хоча сам Йосиф неодноразово посилається на нього у своєму творі. Стосовно апокаліптичних поглядів, то Каввадас переконаний у цілковитій оригінальності нашого автора. На схилі літ і з перспективи свого духовного досвіду Йосиф переосмислює цілу історію спасіння, описану у Святому Писанні: від сотворення аж до останніх часів – і представляє її своїм читачам як відвічний план

⁵ S. Chialà. *Dall'ascesi eremitica alla misericordia infinita. Ricerche su Isacco di Ninive e la sua fortuna*. Firenze 2002, c. 26.

Божественного виховання та турботи про людство. У цій історії немає нічого зайвого ані випадкового, бо над усім чуває безмежне Боже Провидіння, суть якого Йосиф окреслює трьома словами: Божа любов, турбота і милосердя.

Ґрунтовне дослідження професора Каввадаса доповнене бібліографією, яку дослідник використовував у своїй праці (с. 28-32), та короткою довідкою про рукописи, використані для перекладу.

Видання твору «Про Провидіння» представлене у зручному для вивчення цього тексту форматі: оригінальний сирійський текст подається паралельно з англійським перекладом. Видання закінчується предметно-іменним покажчиком (с. 209-212), який значно допомагає при роботі з текстом.

Переклад і супровідна стаття Нестора Каввадаса може служити як довідкове видання для вивчення апокаліптичного жанру сирійської традиції, а також для глибокого розуміння способу сирійської екзегези. Крім того, ґрунтовна вступна стаття, що є також своєрідним коментарем до тексту, допомагає розуміти історичний контекст написання твору і правильно відчитувати ті ідеї, котрі Йосиф Хаззая іноді вміло приховує від невтаємничого читача.

Ігнатія Гаврилик